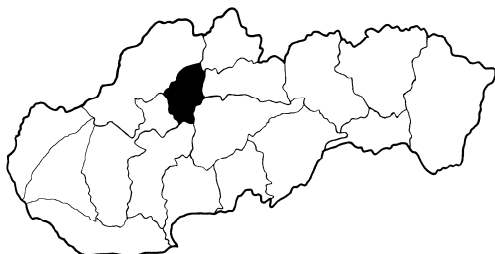

Turiec

Kultúru Turca výrazne ovplyvnila prítomnosť zemanstva. Popri remeselníctve a poľnohospodárstve sa úspešne rozvinulo olejkárstvo a šafraníctvo. Bohatý kultúrny život rozvinutý evanjelickými vzdelancami predurčil Martin za centrum významných národno-kultúrnych inštitúcií.

Turiec sa formoval ako kultúrne a administratívne jednotný celok, nachádzajúci sa v kotline ohraničenej pohoriami Žiar, Veľká a Malá Fatra a Kremnickými vrchmi. Osou regiónu je rieka Turiec. Do 14. storočia bol Turiec súčasťou Zvolenskej župy.

V stredoveku viedla Turčianskou župou jedna z najdôležitejších obchodných ciest z podunajskej oblasti cez Nitru, údolím Turca, dolným Liptovom cez Oravu až k Baltiku. Tým bola župa spojená cestnou sieťou s okolitými oblasťami. V Turci cestu lemovalo niekoľko strážnych hradov, v ktorých vznikli správne jednotky (Sklabiňa, Blatnica, Zniev, pôvodne nazývaný Turčiansky hrad).

Významnú úlohu pri osídľovaní Turca zohrala v 13.–14. storočí zemanstva kolonizácia. Jej podstata spočívala v tom, že z kráľovských pozemkov sa začali vydeľovať drobné majetky v prospech príslušníkov vojenskej zložky, slobodných obyvateľov, tzv. synov jobagiónov, z ktorých sa neskôr vyvinulo zemanstvo. Zemanovia v období feudalizmu predstavovali nižšiu vrstvu šľachty. V ďalšom vývoji časť zemanstva udelením rozličných privilégií prešla medzi vyššiu šľachtu, ktorá hrala dôležitú úlohu v politickom a hospodárskom živote Slovenska. Ostatní zemanovia sa delili na majetných, ktorí mohli žiť z feudálnej renty a na chudobných, ktorí vlastnili len kúriu a malý majetok, ktorý si sami obhospodarovali. Táto vrstva postupným dedením majetku schudobnela a nado-

budla mnohé znaky spôsobu života ľudových vrstiev. K udržaniu zemianskeho povedomia prispela endogamia v rámci tejto sociálnej skupiny. V polovici 18. storočia bolo v Turci 35 čisto zemianskych sídel, zemaniam tvorili vyše 9 % obyvateľstva tejto župy. Zemianska kolonizácia dala Turcu osobitý ráz, prejavujúci sa v materiálnej aj sociálnej kultúre, ktorý sa čiastočne uchoval dodnes.

Národnostne tvorila Turčianska župa vcelku kompaktný slovenský celok. Výnimkou bolo do 2. svetovej vojny osídlenie južnej a juhozápadnej časti regiónu nemeckým obyvateľstvom, ktoré sa sem prisťahovalo v 13.–14. storočí v geografickej nadväznosti na banícku oblasť v okolí Kremnice. Nemci žili najmä v obciach Horná a Dolná Štubňa, Turček, Čremošné, Sklené, Vrísko, Kláštor pod Znievom a na hranici Nitrianskej župy v okolí Slovenského Pravna (Brieštie a Hadviga). Nemcov z Turca, Tekova i Handlovej prezývali tiež handrbulci, krekáči, švábi a územie, ktoré obývali, bolo súčasť väčšieho celku nazývaného aj Hauerland. V regióne žijú tiež slovenskí repatrianti, ktorí sa do bývalých nemeckých sídel prisťahovali po druhej svetovej vojne z Maďarska a Rumunska (napríklad obec Háj).

Z konfesii tu malo významné zastúpenie obyvateľstvo evanjelického vierovyznania. Podľa sčítania ľudu v roku 2001 je však viac rímskokatolíkov, a tiež ľudí bez vierovyznania. V obciach s pôvodným nemeckým obyvateľstvom prevládala rímskokatolícka viera. V posledných rokoch sa do Turca presídlilo mnoho ľudí z Kysúc a Oravy, čo ovplyvnilo aj náboženské rozvrstvenie v prospech katolíkov. V Martine, Slovenskom Pravne a Turanoch mali židovské náboženské obce synagógy.

Najvýznamnejším zdrojom obživy bolo v Turci poľnohospodárstvo a chov hospodárskych zvierat. Salašníctvo bolo najviac rozvinuté na svahoch Veľkej Fatry v obciach Belá, Necpaly a Sklabiňa. Polia na úpätí vrchov však neboli veľmi výnosné, preto roľníci hľadali ďalšie možnosti obživy v doplnkových domácich zamestnaniach. Bolo to najmä včelárstvo, ovocinárstvo, zeleninárstvo, furmanstvo, pltníctvo, podomový obchod a remeslá. Turčania majú prezývku *repkári*. – kvaka bola obľúbeným jedlom v Turci.

Dôležitými poľnohospodársko-remeselnými strediskami Turčianskej župy až do polovice 19. storočia boli mestečká Mošovce, Martin, Turany, Sučany, ale aj obce Kláštor pod Znievom a Slovenské Pravno. Boli v nich cechy čizmárov, krajčirov, plátenníkov, kožušníkov, remenárov, kolárov, debnárov a ďalších remeselníkov, ktorí svojimi výrobkami ovládli miestne trhy. Až do začiatku 20. storočia sa zachovalo niekoľko hrnčiarskych dielní (Sučany, Slovenské Pravno). V 70. rokoch 19. storočia bola v Sučanoch zriadená tehelňa, ktorá v čase konjunktúry zamestnávala okolo 400 ľudí. Do súčasnosti sa zachovalo spracovanie a výroba kožučov v Mošovciach. Po prvej svetovej vojne sa mošovské kožučky začali vyšívajú farebnými niťami. Vyšívaním kožučov sa preslávilo viacero mošovských rodín a na túto tradíciu nadviazali aj v Slovenskom Pravne.

K domáckym formám výroby a remesiel v Turci patrilo aj súkenníctvo (Turčianske Jaseno, Sklabaňa, Turčianska Štiavnička, Podhradie) a tkanie plátna. Turčianski farbiari vyrábali okrem obvyklej tmavomodrej aj bledomodrú farbiarsku tlač. Využívala sa v ľudovom odevu. Medzi modrotlačiarimi vynikla najmä rodina Lilgeovcov z Martina. Známa bola aj súkennícka dielňa na spracovanie ovčej vlny vo Veľkom Čepčine. Táto zemianska obec bola osobitá najmä výrobou klobúkov tzv. „slovenského typu“, ktorými zásobovali aj Oravu, Tekov, oblasť Nitry a Trenčína.

V 19. storočí nadobudli hospodársky význam Vrútky, kde fungovala píla, tehelňa, kameňolom a továreň na debny. Význam tejto obce vzrástol pod dobudovaní Košicko-bohumínskej železnice v roku 1872 a následnou výstavbou železničiarских dielní. Sústredilo sa tu robotnícke obyvateľstvo zo širšieho okolia.

Na tradíciu ľudového liečiteľstva, ktoré v Kláštore pod Znievom rozvinuli premonštráti a jezuitská rehoľa, nadviazala domácka výroba liečivých olejov a podomový obchod. S tým bolo spojené liečenie ľudí a domácich zvierat. Poddaní sa zaoberali lisovaním a destilovaním liečivých olejov už v 17. storočí. Tejto činnosti sa venovali asi v 40 obciach regiónu, medzi najznámejšie patrilo Vrúcko, Necpaly, Príbovce, Kláštor pod Znievom, Blatnica, Lazany, Slovany Košťany a Belá. V polovici 18. storočia turčianske olejkárstvo dosiahlo najväčší rozmach. S tým súviselo i pestovanie šafranu a iných korenín a podomový obchod s nimi. Olejkári aj šafraníci vandrovali obyčajne v čase od ukončenia jesenných poľnohospodárskych prác až do jari po celej strednej Európe, Balkáne a časti Ázie. V čase najväčšej prosperity si zo získaných prostriedkov zriaďovali obchodné spoločnosti. Od 2. polovice 19. storočia bola táto forma obživy zakázaná. Preto olejkári upúšťali od domáckej výroby liečiv a zapájali sa do podomového obchodu s tovarom dennej potreby (galantériou, remeselníckymi a inými výrobkami). Podobný osud postihol aj šafraníkov, ktorých názov je odvodený od obchodovania so sušeným šafranom používaným ako pochutina do jedál, pri príprave kozmetiky i liečiv. Začiatkom 19. storočia prechádzali na obchodovanie s tovarom dennej potreby, názov šafraník však pretrval, ba preniesol sa aj na olejkárov.

Ľudový odev v Turci

Ľudový odev, tak ako ho poznáme z iných regiónov Slovenska, sa v Turci nezachoval. Už pri odchode olejkárov a šafraníkov do sveta bol postupne nahrádzaný mestskými odevnými prvkami. Takýto odev sa označoval ako polokroj. K nahrádzaniu tradičného odevu kupovanými prvkami prispelo aj zemianstvo a nemeckí kolonisti. Na konci 19. a začiatku 20. storočia nosili ženy odev jednoduchších strihov a materiálu (kartún a modrotlač). V severnej časti župy bol vplyv susedných regiónov. Zachovali sa len jednotlivé súčasti odevu, napríklad čepce a mužské košeľe s vyšívanými náprsenkami.

Obce boli zakladané po obidvoch stranách rieky Turiec, v údolnej, rovinnej, alebo podhorskej oblasti. Menej sa vyskytli lokality s nepravidelnou zástavbou a samoty. Stavebný materiál bol adekvátny tomu, čo poskytovala príroda: drevo, kameň, hlina. Slama bola staršou strešnou krytinou než šindel. Pôvodne ňou boli pokryté strechy napríklad v Šútove, Konskom, Nolčove, Krpeľanoch, Sučanoch, Podhradí a Dubovom. V oblastiach s obyvateľstvom nemeckej národnosti sa vyskytovali dvojpodlažné drevené domy. Po 2. svetovej vojne, keď značná časť nemeckého obyvateľstva bola vysídlená, mnoho nemeckých domov spustlo, materiál z nich bol použitý na rôzne účely. Pamiatkou na zemianstvo sú kúrie v bývalých zemianskych obciach (napríklad v Blážovciach, Folkušovej, Turčianskom Petre) a zemianske podpivničené kamenné domy s pavlačou. V obci Belá-Dulice sa v centre zachovali sýpky, nazývané *sypárne*. V Daňovej, ktorá mala vysokú hladinu spodnej vody sú na kopci mimo obce vyhlbené pivnice.

Murované obytné domy sú prepojené bránami. Stavby zo začiatku 20. storočia majú fasády zdobené plastickými vzormi. Pamiatkovo chránené zóny ľudovej architektúry sú zachované v Blatnici a Belej. Osobitne zaujímavá je obec Blatnica, v ktorej centre stojí Prónayovský kaštieľ a kúria s hospodárskym komplexom. Okolo nich sa sústreďovala poddanská časť Blatnice. V Kostolnej uličke, vedúcej k evanjelickému kostolu, sa nachádza budova národnej školy z prvej tretiny 19. storočia. V obci sú zachované murované aj novšie zrubové objekty. Murované kamenné obytné domy majú v priečelí klenuté brány s podbrádkou, ktoré uzatvárajú hospodársky dvor. Murované roľnícko-šafranické domy sú zväčša z prvej polovice 19. storočia. Steny majú omazané, omietnuté a natreté bielou farbou. Okná v priečelí sú zdobené šambránami. Strechy sú sedlové

a valbové, pôvodne boli kryté šindľom. Obci dodávajú jedinečný ráz murované dvojpodlažné sýpky, samostatne stojace za cestou oproti obytným domom. Na oknách sú železné okenice a aj vstupné dvere sú drevené alebo železné. Podnes sa využívajú ako skladovacie priestory.

Zvláštnosťou Blatnice je murovaný tzv. Ruský dom, (č. 12) postavený pod vplyvom sibírskej architektúry, ktorý je pamiatkou na šafranické obchodovanie Blatničanov. Zachovaná murovaná usadlosť bola pôvodne zariadená v prednej časti ako hostinec s ubytovacou časťou a v zadných budovách bola páliaňa. Fasáda tohto objektu bola upravená podľa ruského bazára v Nerčinsku.

V Turci sa zachovalo viacero zvoníc, pochádzajúcich prevažne z 19. storočia. Nachádzajú sa napríklad v obciach Záborie, Žabokreky Diviaky.

Zo zvykoslovných prejavov si zasluhujú pozornosť fašiangové obchôdzky, ktoré organizujú hasičské zbory. Mládenci individuálne stavajú máje pred domami dievčat alebo spoločne uprostred dedín. Oživenie tradícií nastalo aj prostredníctvom dedinských folklórnych skupín.

Turiec je tanečne menej výrazný, prevládajú tu novšie tance ako je valčík, polka, mazúrka, čardáš, fox, charleston, no zachovali sa i tanečné hry. Hudobno-tanečná kultúra severného a severovýchodného Turca je blízka oravskej alebo liptovskej. V strednom Turci badať vplyv mestských a remeselníckych tradícií. V južnom Turci sa okrem vplyvov baníckej kultúry objavuje príbuznosť foriem s hornonitrianskou hudobnou tradíciou.

Turčiansky folklór reprezentujú súbory Turiec z Martina a Tiesňavan z Krpelian a najmä mnohé dedinské folklórne skupiny. Hlavným folklórnym podujatím regiónu sú Turčianske slávnosti folklóru. Ďalším kultúrnym podujatím sú Augustové slávnosti v Martine s akcentom na národnú históriu a kultúru, čím slávnosti presahujú regionálny rámec.

K tradičným regionálnym jedlám turčianskej kuchyne patria *trepáky* z duseného sušeného ovocia, ktoré sa jedli so zemiakmi, *žgance*, *gance* z jačmenných krúp a múky podávané s bryndzou a praženou slaninou, *halušky* so slivkovým lekvárom a praženou slaninou, *šifliky* s dusenou hlávkovou kapustou a škoricovým cukrom, fazuľa s opečenými jablkami a cesnakom. Typickým svadobným jedlom býval *paprikáš s haluškami*, na vianočnú večeru sa podávali *opekance*, *lokše s makom*, *hriatô*, na Veľkú noc sa pieklo plnené kozľa alebo jahňa, varila kyslá polievka z údeného mäsa a vajec.

Martin je centrom národopisného múzejníctva. Sídli tu Etnografické múzeum Slovenského národného múzea, ktoré nadväzuje na tradíciu Matičného múzea (1870–1875), Múzea Národného domu (1890–1896) a Muzeálnej slovenskej spoločnosti, založenej v roku 1893. Od roku 1926 funguje pod názvom Sloven-

ské národné múzeum. Súčasná budova na Malej hore bola postavená vďaka celonárodnej zbierke v roku 1933. Sústredené sú v ňom pozoruhodné zbierky keramiky, šperkov, nábytku, ľudového umenia, hračiek a dokumentácia tradičného poľnohospodárstva, salašníctva, včelárstva, drevárstva, remesiel, zvykoslovia. K najväčším patria zbierky ľudového odevu a textilu. Zbierky obsahujú približne 140 000 prevažne národopisných jednotiek. Prezentované sú v expozíciách v sídelnej budove v tematických celkoch „Človek a pôda“, „Človek a materiál“ a „Človek a odev“. Ďalšia časť je v múzeu v prírode v Jahodníckych hájoch nazvanom Múzeum slovenskej dediny, ktoré prezentuje tradičné staviteľstvo, bývanie a život dedinských spoločností na Slovensku koncom 19. a v prvej polovici 20. storočia. Expozícia sprístupnená v roku 1972 predstavuje regióny Orava, Kysuce, Turiec a Liptov. Agrikultúrne expozície dokumentujú pestovanie tradičných plodín, drevín, korenín a liečivých rastlín.

Múzeum Martina Benku predstavuje život a dielo jednej z najvýznamnejších osobností slovenského výtvarného umenia. Expozícia je v dome, v ktorom umelec žil. Približuje jeho tvorbu, úzko spätú s krajinou, tradičnou kultúrou a dejinami Slovenska.

V obci Blatnica sa nachádza múzeum venované životu a dielu významného umeleckého fotografa, filmára, etnografa, folkloristu a pedagóga Karola Plicku (1894–1987), osobitne jeho vzťahu k tradičnej kultúre Slovenska. Múzejná zbierka obsahuje fotografie, filmové a zvukové záznamy, dobové a technické vybavenie. Okrem Plickovho fotografického a filmárskeho diela a prístrojov, ktoré používal, expozícia dokumentuje aj jeho rozsiahlu zberateľskú činnosť (ľudové piesne a ľudová slovesnosť), dlhoročné pôsobenie ako pracovníka Matice slovenskej (1923–1939) a pedagogickú a publikačnú činnosť. Skutočnosť, že takéto múzeum sa nachádza práve v Blatnici, nie je náhodná. V rokoch 1890–1910 mnoho ľudí z obce odišlo za prácou do Ameriky. Medzi nimi aj blatníckí rodáci, žijúci v USA, bratia Siakeľovci, ktorí natočili v roku 1921 v Blatnici a Šútove prvý film o Jánošíkovi.

Menšie múzeum je v Zábóri. Expozícia je venovaná dejinám tejto zemianskej dediny a rodákovi Jonášovi Záborskému. Okrem iného sú tu aj ukážky zemianskych krojov z Turca, keramika a interiér zemianskej kuchyne z 18. a 19. storočia. V pôvodnom objekte sýpky v Mošovciach sa nachádza aj Pamätná izba Jána Kollára – významného národného dejateľa 19. storočia. V pseudogotickom mauzóleu je Múzeum mošovských remesiel. V Turčianskom Jasene (zlúčené obce Horné a Dolné Jaseno) je pamätná izba lekára Jána Jessenia, ktorý ako prvý v Európe vykonal verejnú pitvu. Ľudová kultúra je súčasťou expozície miestneho múzea v Turanoch, a v Kláštore pod Znievom.

O rozvoj a propagáciu ľudového umenia doma i v zahraničí sa zaslúžila Živena, celonárodný spolok slovenských žien, založený v roku 1869 v Martine. Za

účasti širokej verejnosti zorganizovala v roku 1887 prvú výstavu výšiviek Slovákov zo Slovenska i Dolnej zeme. Exponáty boli neskôr včlenené do zbierok Slovenského národného múzea. O zbierky výšiviek sa pričínal aj nestor slovenského múzejníctva, Andrej Kmeť. Jeho meno nesie Turčianske múzeum, zamerané na prírodovednú tematiku. V bývalom Župnom dome je umiestená Turčianska galéria. Pri zrode česko-slovenského štátu zohrala významnú úlohu bývala budova Tatra banky, dnes patriaca Slovenskej sporiteľni. Tu vyhlásili v roku 1918 Martinskú deklaráciu. Divadlo SNP sídli v bývalom Národnom dome, centre kultúrneho života.

Z ostatných kultúrno-historických pamiatok regiónu sú pozoruhodné zrúcaniny Sklabinského, Znievskeho a Blatnického hradu. V jednom z najstarších kúpeľných miest Slovenska, Turčianskych Tepliciach, sú kúpeľné budovy z 19. storočia.

Z hľadiska slovenských národných dejín patrí Turiec k najvýznamnejším regiónom Slovenska. Obyvatelia ho familiárne nazývajú aj „turčianskou záhradkou“. Martin je sídlom významných kultúrnych inštitúcií vrátane Matice slovenskej, Národnej knižnice, Muzeálnej slovenskej spoločnosti a nachádza sa tu i Národný cintorín, na ktorom sú pochované významné osobnosti slovenskej kultúry a histórie.

Výberová bibliografia:

BEL, Matej: *Turčianska stolica. Martin 1989.*

ČUKAN, Jaroslav: *Príspevok k etnokultúrnemu vývoju Vrútok od 70-tych rokov 19. storočia. Etnologické rozpravy, 4, 1997, č. –2, s. 56–62.*

HROZIENČÍK, Jozef: *Turčianski olejkári a šafraníci. Bratislava 1981.*

KAŇOVA, Magdaléna: *Ludový odev a textil v partizánskej obci Sklabiňa. Zborník Slovenského národného múzea, 68, 1972, Etnografia 15, s. 195–204.*

MATUŠÍK, Bohuslav: *Pohyb národnosti a náboženstva v Turci za posledných sto rokov. Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti, 30, 1936, s. 1–22.*

MINTÁLOVÁ, Zora: *Ludová strava v Turci. Zborník SNM, Etnografia, 36, 1994, s. 81–95.*

MINTÁLOVÁ, Zora, PANČUHOVÁ, Eva a kol.: *Z ľudovej kultúry Turca. Martin 2004.*

POLONEC, Andrej: *Turiec z národopisného hľadiska. Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti, 3–35, 194–41, s. 89–127.*

PRANDA, Adam: *Kožušníctvo v Mošovciach a jeho tradície. Ľudové výtvarné umenie, 2, 1956, č. 1, s. 26–28.*

SEDLÁKOVÁ, Viera: *Regionálny pohľad na ľudovú a mestskú kultúru Turca. Etnologické rozpravy, 6, 1999, č. 1, s. 132–142.*

ŠMAKALOVÁ, Iva: *Integrálna dedina. Štúdia slovenskej zemianskej dediny v Turci. Praha 1936.*

TURZO, Ján: *Súkennícka dielňa vo Veľkom Čepčine. Zborník Slovenského národného múzea, 82, 1988, Etnografia 29, s. 123–140.*

Vrútky 1255–2000. Zost. Š. Mruškovič. Vrútky 2000.